

У поетичних текстах другої половини ХХ ст. трапляються й метафори долі із звуковою семантикою: *сурми доля в сто горл ревуть* (В. Стус); *куранти долі* (І. Світличний).

Отже, в мові української поезії ХХ ст. інтенсифіковано зафіксоване в мовотворчості Т. Шевченка розширення антропоморфних аналогізацій долі. У цей період також актуалізовано метафоризацію концепту *доля* за природоморфним та реїморфним типами. У метафорах поети ХХ ст. профілювали різні властивості долі, але найчастіше акцентували спонтанність, непередбачуваність, мінливість. Значну групу в мові української поезії ХХ ст. становлять метафори, у яких профільовано активну позицію людини у творенні власної долі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
4. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька – К. : Правда Ярослави́чів, 2000. – 156 с.

В статье рассмотрена динамика концепта *доля* в языке украинской поэзии Т. Шевченко и писателей ХХ в. Определены концептуальные метафоры с реципиентной зоной *доля*, установлено их происхождение и охарактеризованы направления развертывания в исследуемых источниках. Установлены и описаны социокультурные факторы, влияющие на процессы метафоризации.

Ключевые слова: концепт, метафора, динамика концепта, донорская зона, реципиентная зона, язык украинской поэзии.

The article studies the dynamics concept *fate* in the language of T. Shevchenko's and 20th-century Ukrainian poetry. Conceptual metaphors with the target domain of *fate* have been determined, their genesis has been established and the directions of their unfolding in the sources under research have been described. Sociocultural factors impacting metaphorization processes have been established and delineated.

Key words: concept, metaphor, dynamics concept, source domain, target domain, the language of Ukrainian poetry.

УДК: 821.161.2(09)Шевченко Т.: 82'0: 811.161.2

Г.О. Козачук

ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІІ ДОКУПИ ЗЙШЛИСЯ (Т.Шевченко)

У статті описано лексико-семантичний корпус слів *шлях, дорога, путь* у «Кобзарі» Т.Шевченка, проаналізовано їх функціонування та семантико-стилістичну динаміку в поетичному тексті

Ключові слова: поетична мова, слово, семантика, пряме і переносне значення слова, сполучення слів, фразеологічне сполучення, текст, контекст.

У сучасній лінгвістиці теорія поетичної мови знаходить широке висвітлення і практичне застосування, зокрема у студіях над поетичними текстами. В останні роки появилися наукові праці українських авторів, присвячені дослідженню поетичної мови в різних аспектах, а саме, здійснено опис окремих ідіолектів, у ряді дисертацій проаналізовано мовно-образні засоби. Прагнення пізнати особливості системної мовної організації поетичного твору, з'ясувати роль окремих її елементів все частіше бувають об'єктом дослідження. Мова поетичних творів Тараса Шевченка вивчалася і вивчається в різних аспектах і на всіх мовних рівнях. Однак тяглість таких досліджень не може бути перервана, бо кожне покоління і навіть окремий читач як індивідум здатний по-своєму сприйняти художній текст як загалом, так і намагається інтерпретувати чи навіть декодувати його елементи, передусім лексичні, семантика яких нерідко виходить за межі словникового тлумачення. «Художній твір, – зазначає А.К.Мойсієнко, – як вічно змінна величина, ... знаходиться завжди в процесі неперервної трансформації» [4, 10]. В.В. Виноградов у свій час розглядав художній твір як співтворчість автора і читача, який творить разом з письменником, «підставляючи в його творчість все нові й нові змісти» [1, 8]. Образний світ письменника, зафіксований ним у творі, «не зобов'язаний» збігатися з розумінням його читача, бо в кожного читача сприйняття всього твору чи окремих його складових може бути різне, а тим більше, якщо часовий зріз написання твору і час того, хто його читає, не синхронні. Художній образ слугує не лише каналом тієї чи іншої інформації, а й викликає у читача певні емоції, асоціації, набуті життєвим досвідом, тому й інтерпретувати його він може з позицій свого розуміння і світобачення.

У поетичних творах Т.Шевченка майже кожне повнозначне слово сучасний читач може «прочитувати» по-своєму, переносячи сучасні реалії життя на час написання «Кобзаря». І тому, здавалось би, найпростіші загальнозживані слова у «Кобзарі» можуть сприйматися як закодовані образи, семантика яких здатна зумовлювати їх різну інтерпретацію. Наприклад, у «Кобзарі» «три шляхи широкії терном заростають» чи «заросли шляхи тернами» виступають символами. І, як зазначає І.М.Дзюба, нині ми лише здогадуємося про глибокий зміст цієї символіки: «три шляхи» – це ніби з топографії, *тополя, дуб, осика*, для прикладу беручи це для більшості наших сучасників ботанічна номенклатура, що не тягне за собою світовпорядкувальних і світопояснювальних асоціацій [2, 11].

Метою статті було виявити семантичні поля слів «шлях, дорога, путь» у «Кобзарі» Т.Шевченка, і на основі компонентного аналізу з'ясувати семантику названих лексем, встановити лексико-семантичні відношення в них, показати їх динаміку в діахронному плані¹.

Шлях

У «Кобзарі» Т.Шевченка найчастіше вживане слово *шлях* – 54 рази. В сучасній українській мові воно також належить до активної лексики. В одинадцятитомному «Словнику української мови» [7, XI, 493-495]² зафіксовано такі значення слова шлях: 1. Смуга землі, призначена для їзди та ходіння, дорога. Узагалі місце, простір, яким відбувається пересування, сполучення. 2. Місце для проходу, проїзду когось, чогось-небудь. 3. Напрямок руху в який-небудь бік, до якогось відомого або наміченого місця. 4. Процес їзди, ходьби і т. ін. куди-небудь; перебування в русі певний час. 5. перен. Засіб досягнення чогось-небудь, характер дій. У словниковій статті також подані численні сталі словосполучення зі словом шлях.

У «Кобзарі» *шлях* виступає з різними значеннями. З 54 випадків 14 разів воно вжито зі значенням «напрямок руху до визначеного місця чи якогось відправного конкретного або умовного, невідомого пункту»: «Побачимо, почувемо... А поки спочину Та тим часом розпитаю **Шлях** на Московщину; Питається [Катерина – Г.К.]³: «Люде добрі, Де **шлях** в Московщину? У селах питала **Шлях** у Київ; Правду Лейба каже; А щоб певна була правда, Нехай **шлях** покаже. У перших трьох контекстах названі конкретні пункти, куди має бути спрямований рух. В четвертому, останньому контексті тільки з широкого лінгвістичного оточення стає теж відомо, що конфедерати («Гайдамаки») направлялися їхати у Вільшану, щоб забрати (полонити) титареву дочку Оксану, бо самого титара перед тим замучили.

Давня традиція українців, яка зберігається і в наш час, має звичай виходити на дорогу виглядати когось з рідних чи близьких, які повертаються звідкільсь. Це засвідчено в українських народних піснях і в «Кобзарі» Т.Шевченка: *Мовчала Ярина. Тільки сльози утирає, На **шлях** поглядає...; Піде на **шлях** [дівчина] подивитися, Поплакати в лози..., А ти, весела, вийшла з хати На **шлях** із гаю виглядати свого Алкіда; Давно вже я сиджу в неволі, Неначе злодій взаперті, На **шлях** дивлюся, та на поле, Та на ворону на хресті На кладовищі. Більш нічого з тюрми не видно. Якщо у перших трьох контекстах ще відчувається надія на зустріч, то в останньому виражений сум, безнадія, глибокий відчай, що актуалізовано словами відповідної семантики – «сиджу в неволі», «неначе злодій взаперті», «дивлюся... на ворону на хресті На кладовищі», «з тюрми». Ніхто його виглядає на шляху, надій на повернення немає. На пряме значення слова шлях накладається метафоричне.*

У «Кобзарі» *шлях* виступає зі значенням зворотного напрямку руху чи віддалення: *Та в ліс з **шляху** як нависна! А дитя осталося...; Гайдамаки понад ярмом З **шляху** повернули; Вийшов в поле геть од **шляху**, У балку спустився Та й викопав при долині Глибоку криницю... І над **шляхом** в полі Височенний хрест поставив; Виніс Гонта [синів] геть од **шляху**; Свячений виймає І свяченим копа яму. У наведених контекстах *шлях* має пряме значення, відбиваючи реальний зміст слова, що забезпечено не лише його семантикою, але й лексичним оточенням.*

У «Кобзарі» слово *шлях* вжито 11 разів зі значенням «процес ходьби, їзди куди-небудь або взагалі перебування в русі»: *Ідуть **шляхом** козаченьки, Пугача співають; Іде **шляхом** молодиця, Мусить бути з проці; Заплакала [Катерина], пішла **шляхом**, В Броварах спочила; Понад **шляхом** щирцею ховрашки гуляють; Іде **шляхом** до Києва Берлін шестернею...; А з-за гори поїжджане На **шлях** виїжджають, Аж три тройки. У наведених реченнях *шлях* передає реальний процес ходьби та їзди по смузі землі для цього призначеній [7, II, 493]. У «Кобзарі» слово *шлях* функціонує зі значенням місця чи простору, якими можна реально чи уявно пересуватися: *Давно те минуло, як тими **шляхами**, Де йшли гайдамаки, – малими ногами Ходив я та плакав, та людей шукав, Щоб добру навчили; Ой піду я не лугами І не берегами. А піду я не **шляхами**, А понад **шляхами**. У контексті «Я води набрала Та вповні **шлях** і перейшла, А того й не знала, що він [гетьман] їхав в Переяслав Москві присягати! Фразеологізм «шлях перейти» означає «заподіяти кому-небудь нещастя, принести горе і т. ін. [8, 2, 622]. Перша душа Пріся («Великий льох») журиться, сумує, звинувачує себе у тому, що принесла горе всій Україні, бо перейшла шлях вповні гетьманові [Богданові**

¹ Стаття виконана на основі «Кобзаря» Т.Шевченка. – К.: Дніпро, 1974. – 623 с.

² Далі – СУМ.

³ Далі слова у квадратних дужках автора статті.

Хмельницькому], який ним їхав «Москві присягати». Вона карає себе за те, що тією водою «Батька, матір, себе, брата, Собак отруїла Тією клятою водою! От за що караюсь, От за що мене, сестрички, І в рай не пускають». Метафоричне використання образу води глибоко виразне поневолення, «отруєння» України москалями.

У «Кобзарі» шлях репрезентує значення життя однієї людини, народу, громадського устрою: *У всякого своя доля І свій шлях широкий; Нероне лютий! Божий суд, Правдивий, наглий, серед шляху Тебе осудить; Дурні та гордії ми люди На всіх шляхах, по всій усюді, А хвалимось, що ось-то ми...; Оживуть степи, озера, І не верстовії, А вольнії, широкії Скрізь шляхи святії Простеляться; і не найдуть Шляхів тих владики; А раби тими шляхами Без твалту і крику Позіходяться докупи Раді та веселі І пустиню опанують Веселії села.* У «Кобзарі» слово **шлях** має також образне значення символу життя, життєвої невлаштованості, нещасливої долі: *Ой три шляхи широкії Докупи зійшлися; Не вертаються три брати, По світу блукають, А три шляхи широкії Терном заростають; Заросли шляхи тернами На тую країну, Мабуть, я її навіки, Навіки покинув; З ним забула б чорнобрива Шляхи, піски, гори: Він як мати привітає, Як брати заговорить...; Хто з ним заговорить? Ні родини, ні хатини: Шляхи, піски, горе...* Символ **три шляхи** можна по-різному трактувати: шлях – вперед прямо, наліво і направо. Вибір шляху із трьох можливих нерідко буває в народних казках. Так у народі вироблялося розуміння вибору життєвого шляху, його моральної основи.

У «Кобзарі» іноді зі словом **шлях** пов'язані події, які локалізуються безпосередньо на ньому чи неподалік від нього: *Боса [Катерина] стала серед шляху, Втерлась рукавами; До Віфлеєма не близьенько; Та й я спочину. Утомилась! Та й сіли на шляху гарненько – Полуднувать; Марія з шляху не вставала, Марія сина привела; Дивлюся: хати над шляхами Та городи з стома церквами... Встали сіромахи, Помолились на схід сонця, Пішли по-під шляхом; Попереду поїжджане⁴ Рушили в дорогу, А за ними й невольники Побрязкали пutoм Понад шляхом; Київським шляхом верби похили Трибратні могили⁵ вкрили.*

У «Кобзарі» слово **шлях** вжито у сталих сполученнях *битий шлях* (4 рази) та *верстовий шлях* (2 рази – *На верстовім шляху і Не верстовім, А вольнії, широкії Скрізь шляхи святії Простеляться*): «Словарь української мови» Б.Грінченка **битий шлях** подає таке тлумачення: «О дороh; торный, укатанный» [5, I, 58]. Не як фразеологізовану одиницю мови **битий шлях** фіксує СУМ [7, II, 596] зі значенням «гостинець – широка уторована дорога». У «Словнику фразеологізмів української мови» [8, 216] **битий шлях** кваліфіковано як фразеологізм, що має значення «легкий, звичний, випробуваний спосіб життя». Прикметник-означення **битий** до слова **шлях** у «Кобзарі» переважно вжито не в прямому значення, а як метафоризований епітет, що засвідчує його постпозиція або ширший контекст: *А журавлі летять собі Додому ключами. Плаче козак – шляхи биті поросли тернами; Вернулася, журилася, На шлях битий дивилася; Стали хлопців В кайдани кувати Та повезли до прийому Битими шляхами; Нема в його ні оселі, Ні саду,, ні ставу... Степ і море; скрізь битий шлях, Скрізь золото, слава.* В останньому контексті («Гайдамаки»), можна думати, **битий шлях** вжито у значенні «легкий, звичний, випробуваний спосіб життя» отамана Максима – «орла сизокрилого».

У «Кобзарі» **верстовий шлях** вжито двічі з різними значеннями. У контексті *«На верстовім шляху в полі Корчма під вербою стоїть собі в холодочку...»* вжито в прямому значенні, про що можна судити, виходячи з продовження контексту *«...А поїд корчмою Сидять в путах арештанти. Трохи одпочити позволено бідолагам Та води напиться»*. Верстовими шляхами в царській Росії по етапу відправляли засуджених у Сибір. А тому у вірші «Ісаїя. Глава 35» Т.Шевченко висловлює сподівання, що колись у його краї *«Оживуть степи, озера І не верстовії, А вольнії, широкії Скрізь шляхи святії Простеляться»*. Метафора *«шляхи святії Простеляться»* протиставляється *«версовим шляхом»*, які асоціюють з неволею, з арештантським етапом. Поет мав надію, що колись *«шляхами святими»*, а не *«верстовими»*, *«раби Без твалту і крику Позіходяться докупи...»* для щасливого життя.

У «Кобзарі» п'ять випадків вживання слова **шлях** у складених топонімах, які є назвами конкретних об'єктів. У поемі «Гайдамаки» двічі виступає топонім **Чорний шлях**: *Шануйтеся же, вражі ляхи, Скажені собаки: «Йде Залізник Чорним шляхом, За ним гайдамаки»; Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси; Чорним шляхом запалало, І кров полилася Аж у Волинь.* Т.Шевченко подає примітку, в якій зазначає, що **Чорний шлях** «... виходив од Дніпра, меж устями річок Сокорівки і Носачівки, і біг через степи Запорізькі через воєводства Київське, Подольське і Волинське – на Червону Русь до Львова; Чорний названий, що по ньому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву» [11, 584].

У поетичному творі «Заступила чорна хмара...» йдеться про історичне минуле України, про зневагу ворогів до історичних святинь її і не мали при цьому найменшого сумління за заподіяне: *А москалі з*

⁴ Поїзжани, на м. Учавсуючий в. свадбеном поезде в. свад. Процеси (Словарь української мови. – Б.Грінченка. – Т.ІІІ. – К., 1909. – С.268.

⁵ Трибратні давні могили – три могили за п'ять кілометрів від Переяслава Хмельницького [11, 596].

Ромоданом В неділеньку рано Пішли собі з поповичем **Шляхом Ромоданом**. Шлях Ромодан – шлях, прокладений військом Ромодановського від Путивля через Конотоп і Ромни.

У поемі «Неофіти» згадано про **Аптієвий шлях**: *Тойді же ото її Алкід, Та ще гетери молодії, Та козлоногий п'яний дід Над самим Аптієвим шляхом У гаї гарно роздяглись. Та ще гарніше попились, Та й поклонялися Пріану. Аптієвий шлях* – стратегічний шлях між Римом і містом Капуєю, прокладений у 312 р до н.е. [11, 603]. У поемі «Марія» теж наявний топонім зі словом шлях для позначення конкретної реалії: *І небогу З її дитяточком малим І посадили, й провели Вночі тайними манівцями На шлях Мемфіський. Шлях Мемфійський* – шлях, що вів до Мемфіса – столиці давнього Єгипетського царства [11, 606].

Отже, слово **шлях** у «Кобзарі» Т.Шевченка репрезентує різну семантику від прямого номінативного значення до широкого образко-символічного вживання та фразеологізованого сполучення. Семантика слова **шлях** не завжди актуалізується контекстом, що може зумовлювати неоднозначне її визначення.

Дорога

У «Кобзарі» Т.Шевченка понад сорок разів ужито слово **дорога** в різних граматичних формах та з різною семантикою. Найчастіше **дорога** має пряме значення «смуга землі, по якій їздять і ходять» [7, I, 378], виступаючи у формі родового відмінка однини з прийменником **край**, коло: *По діброві вітер вис, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу; Іди в хату, лягай спати. А я край дороги Серед степу помолюся Зорям яснооким, Щоб без мене доглядали Тебе одиноку; Поховали громадою Як слід, по закону. Насипали край дороги Дві могили в житі; Одним єдине при долині В степу край дороги, Стоїть дерево високе, Покинуте богом; Се, бачиш, для того, Щоб знать було, що криниця Єсть коло дороги, Щоб заходили з криниці Люде воду пити Та за того, хто викопав, Богу помолитись*. Одним з основних значень прийменникової форми іменників родового відмінка є обставинне [9, 345], зокрема локалізація за близькістю до об'єкта. Очевидно, на час написання «Кобзаря» прийменник **край** був загальноновживаним, поширеним у розмовному мовленні, у фольклорі (*Виплакала карі очі, край козака стоя; Моя хата край води – Ти до мене не ходи...* - Нар. пісні). У сучасній українській мові нараховують понад 130 прийменників, які разом з іменниками передають різнопланові статистичні й динамічні просторові характеристики [9, 462]. Зі словом **дорога** у родовому відмінку вжито два синонімічні прийменники – **край** і **коло**.

У «Кобзарі» іноді локалізацію дії чи стану передано формою місцевого відмінка іменника **дорога** з прийменниками **при** і **по**: *А дівчина При самій дорозі Недалеко коло мене Плоскінь вибирала...; То не роса Вранці при дорозі На споршії і не ваші Дуже дрібні сльози; Ой копали йому в степу при дорозі Та притиками яму...* Форма місцевого відмінка з прийменником **при** з локальним значенням нерідко трапляється в українських народних піснях: *Ой при лужку, при лужку, при широкім полі, У великім табуні кінь гуляв по волі; Ой у лузі та ще й при долині червона калина; При березі хустя прала, Собі хлопця вподобала*. А у поетичному творі «Чернець» автор використав ремінісценцію з відомою української народної пісні: «*По дорозі рак, рак, Нехай буде так, так. Якби-таки молодці Посіяли мак, мак. Дам лиха закаблукам, Останеться й передам*». У попередніх контекстах з творів Т.Шевченка слово **дорога** вжито в прямому значенні, про що свідчать семантичні конкретизатори (*вибирала плоскінь при дорозі; при дорозі на споршії; копали при дорозі*), а в останньому використано метафоризоване сполучення слів «*по дорозі рак*», бо важко уявити собі рака на дорозі.

У «Кобзарі» найчастіше слово **дорога** вжите у значенні «подорож» [5, I, 426]; перебування в русі [7, II, 378], поза домівкою, не з сім'єю: *А потім в хаті Поморцив [Йосип] добре постели Собі в дорогу; «Ходім» – сказала та й пішла на Ніл сороченята прати в дорогу синові; Нагодували І напоїли, і дали Кожух і свиту на дорогу, І, небораки, додали ослицю дійну*. У наведених контекстах передано приготування до подорожі. Слово **дорога** передає і саме перебування в подорожі та повернення з неї: «*А Марко в дорозі?*» – *Ганна діда питалася. В дорозі ще й досі»; «Бо шось Марко забарився... Може, де в дорозі Занедужав, сохрानь боже!»; І вбогії перед собою Козу з козеняточком женуть, Бо вдома ні на кого кинуть. А може, бог пошле дитину В дорозі; от і молоко Сердешиній матері (перебування в дорозі); Я виходила за гай на долину, Щоб не бачила мати, Мого молодого Чумака з дороги Зустрічати; Отак вона вишивала, У віконце виглядала, Чи не ревуть кроторогі, Чи не йде чумак з дороги (повернення з подорожі)*.

У «Кобзарі» початок подорожі, переїзду на інше місце ще передано словосполученням **рушати в дорогу**: *Попереду поїжджане рушили в дорогу...; Цигане вставали, Розбирали шатро своє В дорогу рушали...* Іноді наказ виїжджати передано словоформою «*в дорогу*», яка набуває значення спонукання до дії і негайного її виконання. Посилюється значення спонукання вигуківими словами: *Узяв золотого, Подивився: «Спасибі вам!» Ну, хлопці, в дорогу!...; «... Отак, сину, Помолитись богу, Осідлаєм буланого, Та й гайда в дорогу!» Ну, в дорогу, гайда в дорогу* взято з українського розмовного мовлення. Така граматична форма в сучасному мовленні наявна і до цього часу. Її використовують для вираження спонукання, невідворотної рішучості пуститися в дорогу, виїхати з якогось осілого місця.

У «Кобзарі» наявні також часто вживані сталі словосполучення, до складу яких входить *дорога*. Таким є словосполучення *бита дорога* у значенні «путь»; Битий шлях (гостинець)⁶ та ін. [7, I, 170]: *Як тополя стала в полі при битій дорозі; А дівчина спить під дубом при битій дорозі*. Прикметник *бита* (дорога) виступає постійним епітетом.

Словосполучення «далека дорога» вжито з різними значеннями. Це може бути нечітко визначене місце, куди спрямована дорога. Наприклад, у поемі «Гайдамаки» – це дорога на боротьбу з ляхами за волю України: *Піду синів випроваджатъ В далеку дорогу; «Оставайсь здорова. В далекій дорозі Найду або долю, або за Дніпром Ляжу головою...»* У «Титарівні» – *дорога* має значення зникнути у невідомому напрямку, піти невідомо куди: *Де ж Микита? В далеку дорогу пішов собі*.

Словосполучення «далека дорога» може вживатися як фразеологічне, що означає «проводжати (провести) в останню (далеку) дорогу – поховати когось [6, 201; 7, II, 378]: *Не знаю що і після чого Старі сумують. Може, вже Оце збираються до бога, Та хто в далеку дорогу Їм добре коней запряже; Чи не покинуть нам, небого, Моя сусідонько убога, Вірші нікчемні віршувати Та заходиться рештувати Вози в далеку дорогу, На той світ, друже мій, до бога, Почемчикуєм спочивать: Та не скверними устами Помолимось богу, Та й рушимо тихесенько В далеку дорогу – Над Летою бездонною та каламутною*. На значення фразеологізму вказують слова-конкретизатори, лексичне оточення – *збиратися до бога; рштувати вози в далеку дорогу, на той світ; почимчикуєм спочивать; помолимось богу; рушимо в далеку дорогу – над Летою*.

Семантично близьким до фразеологізму *далека дорога* є словосполучення *тяжка дорога* та *нагла дорога*: *Подай же й нам, все щедрий боже! Отак цвісти, отак рости, Та одружитися і йти, Не сварячись в тяжкій дорозі, На той світ тихий перейти*. Словосполучення *нагла дорога* вжито у значенні «раптова смерть» [5, II, 476]: *І бог зглянувся на ті сльози, Пречистій сльози! Побив Петра, побив ката На наглий дорозі. Вернулися запорожці, Принесли з собою В Гетьманщину той чудовий образ пресвятої; Ой пішла я у яр за водою, Аж там милий гуляє з другою... Йване мій Іване, друже мій коханий, Побий тебе сила божа На наглий дорозі*.

У поемі «Великий льох» слово *дорога* вжите у прямому значенні «Дорога, путь» [5, I, 426], «слуга землі, по якій їздять і ходять» [7, II, 378]: *Ну, а в твоїй Московщині Є чим поживитися? Чи чортма й тепер нічого. – Э... сестрица, много. Три указа накаркала на одну дорогу... – На яку це? На ковану? Ну, вже наробила... Йдеться про укази царя Миколи I про побудову залізниці між Петербургом і Москвою [11, 593]. Словник Б.Грінченка подає слово залізниця – «Железная дорога» [5, II, 59]. В українській літературній мові закріпилося слово залізниця.*

У «Кобзарі» двічі слово *дорога* виступає у зменшено-пестливих варіантах: *«Доле моя, доле, Чом ти не така, Як інша чужая? Чи я п'ю, гуляю? Чи сили не маю? Чи до тебе доріженьки У степу не знаю?»*; *І стежечка-доріжечка, Яром та горою Утоптана до ворожки, Поросла травом*. В обох контекстах спостерігається вплив народних пісень, навіть поет і подає їх як пісню, яку співає дівчина («У неділю не гуляла...»). У другому контексті (поема «Невольник») дівчина тужить за коханим, якого довго немає з походу.

Дорога виступає і в синонімічній парі: *У неділеньку та ранесенько, Ще сонечко не зходило, А я, молоденька, На шлях, на дорогу Невеселая виходила. Шлях, дорога* на той час можна кваліфікувати і як дублети, бо, як зауважує А.Крижанівська, «...давні синоніми – це результат словникової надлишковості, і вони є, власне, дублетами, а не синонімами у повному розумінні цього слова» [3, 17]. Контекстуальними синонімами можна вважати «в похід – у дорогу»: *У неділеньку та ранесенько Сурми-труби вигравали. В похід, у дорогу славні компаніїці До схід сонця рушали*.

Путь

У «Кобзарі» наявне і слово «*путь*», але не як «смуга землі, призначена для ходіння, їзди; шлях, дорога»: *Не плачеш ти і не співаєши, Гадаєши, думаєши-гадаєши, Як його вчити, навести На путь святой сина І як його од зла спасти? У переносному значенні *путь* вжито у «Псалмах Давидових» (1): *Блаженний муж на лукаву Не вступає раду, І не стане на путь злого, І з лютим не сяде*. У поемі «Марія» вжито фразеологічне сполучення «*путьем терновим*», що має значення «важке, з труднощами, стражданнями життя» [10, 2, 966]: *Пишались святії тії матері Своїми дітками. Із школи *Путьем терновим* розійшлись обидва*.*

Крім *путь*, у «Кобзарі» дев'ять разів ужито *розпутьтя*. У Словнику Б.Грінченка це слово не зафіксоване, а СУМ [7, VIII, 785] подає його перше основне значення як «перехрестя двох або кількох доріг, роздоріжжя». У «Кобзарі» *розпутьтя* вжито у прямому значенні: *На розпутьті кобзар сидить Та на кобзі грає...; Уже вбогі ворушились, На труд поспішали, І москалі на розпутьтях Уже муштрувались*. Крім прямого, у «Кобзарі» *розпутьтя* набуло і переносного значення. У поезії «А нумо знову віршувати» поет

⁶ Діал. Великий, битий шлях, шосе [7, II, 143].

думає «Людей і долю проклинає. Людей за те, щоб нас знали Та час шанували. Долю за те, щоб не спала Та нас доглядала. А то бач, що наробила: Кинула малого на **розпутті**, та й байдуже, А воно, убоге, Молодее, сивоусе – Звичайне, дитина – І подибало тихенько Попід чужим тином Аж за Урал». З контексту зрозуміла іронія автора з приводу своєї долі, яка розпорядилася так його життям. Сумна іронічність семантично підсилюється словами «А воно, убоге, Молодее, сивоусе – Звичайне, дитина – І подибало тихенько Попід чужим тином Аж за Урал». **Розпуття** також вжито метафорично як «безпомічність», «безвихідь». У поезії «У нашім раї на землі...» автор любується молодою матір'ю «з дитяточком малим», але «Буває... і печаль Охватить душу: стане жаль мені її», бо щастя матері буває недовгим: *Літа минають. Потроху діти виростають, І вирости, і розійшлись На заробітки, в москалі*. А ще гірша доля чекає матір і дитину-безбатченка, бо «...не дійде до зросту дитина, Піде сліпця водить, А тебе покине Калікою на **розпутті**». Метафоричне значення «розпачу», «безвиході», «безнадії» має розпуття у поемі «Єретик»: *Німота запалила Велику хату. І сім'ю, Сім'ю слов'ян роз'єднила І тихо, тихо упустила Усобиць тихую змію; Запалила у сусіда Нову добру хату Злі сусіди... І забули сірий попіл По вітру розвіять. Лежить попіл на **розпутті**, А в попелі тліє Іскра огню великого. ... Тліла іскра, Тліла, дожидала на **розпутті** широкому Та й гаснути стала*.

Розпуття велелюдне у «Кобзарі» вжито також як фразеологічне сполучення «на **розпутті**» у значенні «бути в стані нерішучості, важких роздумів, вагань» [8, 608-609; 10, 2, 749]: *Тільки я, мов окаянный, І день, і ніч плачу На **розпуттях** велелюдних...* Близьким до фразеологізму є сполучення слів «на **розпуття** прогнати» у значенні «в нікуди», «вигнати в світ за очі без нічого; жебракувати»: *Тесляр убогий Тебе повінчану веде В свою убогую хатину: Молися й дякуй, що не кинув, Що на **розпуття** не прогнав*.

Спостереження над мовою поетичних творів «Кобзаря» Т.Шевченка, зокрема над роллю окремих лексем у тексті, дає змогу констатувати, що вони мають широкий семантичний діапазон, який не обмежується кваліфікацією їх значень у словниках. Функціональна характеристика слова як носія семантичного та естетичного суспільного досвіду в художньому тексті набуває особливого значення, бо, виконуючи смислову та емоційну функції, воно розширює, корегує, уточнює внутрішню сутність його.

Шевченківський поетичний контекст, який актуалізує значення полісемічного слова, дає підстави зауважити, що воно може мати кілька семантичних транспозицій, а це уможливило сприймати не лише його пряме значення, а й відчутти широку авторську образність, збільшення обсягу референтної конотації, відкритість для символіки та динамізації в поетичному творі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи / В.В.Виноградов. – М. : Высшая шк., 1971. – 240 с.
2. Дзюба І.М. З криниці літ / І.М.Дзюба. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 880 с.
3. Крыжановская А. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков : проблемы унификации и интеграции / А.Крыжановская. – К. : Наук.думка, 1985. – 204 с.
4. Мойсієнко А.К. Слово в апперцепційній системі поетичного тексту : декодування Шевченкового вірша / А.К.Мойсієнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 199 с.
5. Словарь української мови : т. I–IV // Упорядк. Б.Д.Грінченко. – К. : Киевская Старина. – 1907–1909.
6. Словник мови Шевченка : в 2-х т. – К. : Наук.думка, 1964.
7. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук.думка. – 1970–1980.
8. Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наук.думка, 2008. – 1097 с.
9. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А.П.Грищенка]. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. – К. : Наук. думка, 1993.
11. Шевченко Т. Кобзар / Т.Шевченко. – К. : Дніпро, 1974.

В статті описано лексико-семантичний корпус слів шлях, дорога, путь в «Кобзарі» Т. Шевченка, проаналізовано їх функціонування і семантико-стилістическу динаміку в поетическому тексті.

Ключевые слова: поетическая речь, слово, семантика, прямое и переносное значение слова, словосочетание, фразеологическое сочетание, текст, контекст.

The lexical and semantical corpse of words “path”, “road”, “way” in T. Shevchenko’s “Kobzar” is described in the article, their functionality and semantical-stylistic dynamic in poetic text are analyzed.

Keywords: poetic language, word, semantic, literal and figurative meanings of the word, combination of words, phraseological combination of text, context.